

Кореляційний аналіз рівня етнічної толерантності та індивідуально-типологічних особливостей виявив статистично значущі зв'язки між показниками етнічної толерантності та агресивності, ригідності, екстраверсії та інтроверсії (на рівні $p \leq 0,05$). Власне етнічна толерантність пов'язана з низькою агресивністю, відкритістю, спрямованістю на зовнішній світ.

Аналіз зв'язку рівня етнічної толерантності та цінностей молоді виявив такі статистично значущі зв'язки між показниками етнічної толерантності та пізнання, насолоди прекрасним, відпочинку (на рівні $p \leq 0,05$). Чим вищою є для молоді цінність «насолода прекрасним» та «пізнання нового» і чим менше вона цінує відпочинок, тим більше молоді люди схильні до виявлення етнічної толерантності.

Толерантність є складним, багатоаспектним, багатокомпонентним феноменом. Вона є необхідною компетентністю спеціалістів соціально-гуманітарного профілю, етапом на шляху до взаємодовіри, як джерела соціального та психологічного благополуччя суспільства. Необхідною умовою безконфліктної суспільної взаємодії є етнічна толерантність. Високий рівень етнічної толерантності пов'язаний з високим рівнем екстраверсії та низьким рівнем агресивності та ригідності, а також з вираженістю таких цінностей, як пізнання та насолода прекрасним. В умовах вищого навчального закладу соціально-психологічний тренінг є ефективною технологією формування толерантних установок у студентів.

2.2. Психологічні особливості студентів з різним рівнем соціального інтелекту

Велика кількість досліджень у психології присвячена феномену соціального інтелекту (далі – СІ). Незважаючи на те, що його вивчення розпочалося майже 90 років тому, і досі немає однастих відповідей на питання стосовно сутності, особливостей, структури СІ, співвідношення з іншими видами інтелекту та зв'язку з комунікативною компетентністю й соціальною обдарованістю.

Сьогодні українське суспільство переживає низку трансформацій в усіх сферах життєдіяльності. Зміни, що відбуваються, вимагають від сучасної людини формування й актуалізації відповідних вмінь і компетенцій, які сприяють ефективному вирішенню різноманітних життєво важливих завдань. СІ виступає одним з провідних факторів, що визначає високі досягнення людини та її успішну самореалізацію у будь-якій сфері діяльності, а також перебіг та результат процесу соціалізації та соціальної адаптації.

Вперше термін «СІ» був запропонований у зарубіжній психологічній науці ще в 1929 р. Е. Торндайком для позначення «далекоглядності в міжособистісних стосунках». Г. Олпорт пов'язав СІ із здатністю висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про людей та прогнозувати їх найвірогідніші реакції. СІ – це особливий «соціальний дар», який забезпечує безконфліктність у взаєминах з іншими, результат його застосування – соціальне пристосування, а не глибина розуміння інших. Дж. Гілфорд розглядає СІ як систему інтелектуальних здібностей, пов'язаних, перш за все, з пізнанням поведінкової інформації [Лобанов, 2003].

У сучасній західній психологічній науці існує декілька підходів до вивчення поняття СІ, його функцій, структури, способів дослідження. Найбільш поширеними є наступні [Гілфорд, 1982; Михайлова, 1996; Стернберг, 2002]:

1. СІ як соціально-перцептивна здібність (Е. Торндайк, Ф. Мосс, Т. Хант, Р. Стренг, П. Вернон, Дж. Ведек, Д. Векслер).

2. СІ як прояв соціально-корисної адаптації (Г. Олпорт, Дж. Гілфорд, Г. Айзенк).

3. СІ як показник когнітивної компетентності та ментальних здібностей (Н. Кентор, Р. Херлоу, Дж. Кілстром, Р. Стернберг, М. Форд, М. Тісак).

У радянській науці феномен СІ особистості почала досліджувати М. Бобнева в останній третині ХХ ст. В її роботах СІ – це здатність вирізняти й помічати складні відносини й залежності в соціальній сфері. На думку авторки, СІ слід розглядати як особливу здібність людини, що формується у процесі її діяльності в соціальній сфері, у сфері спілкування та соціальної взаємодії [Социальный интеллект, 2004].

Продовжується розгляд феномену в ракурсі підвищення комунікативної компетентності індивіда в роботах Ю. Ємельянова, який вважає СІ стійкою здатністю розуміти самого себе та інших людей, заснованою на специфіці розумових процесів, афективного реагування та соціальному досвіді. Ця здатність дозволяє прогнозувати вчинки оточуючих, їх взаємини, моделювати міжособистісні події. На думку вченого, СІ включає в себе сензитивність – особливу чутливість до психічних станів, прагнень, цілей, цінностей інших, яка має емоційну природу. Дослідник вдається до уподібнення термінів «СІ» та «комунікативна компетентність». Остання формується завдяки інтеріоризації соціальних контекстів і закріплюється у когнітивних структурах психіки у вигляді вмій і навичок. Розвиток обох феноменів можливий за умови усвідомлення індивідом себе як учасника ситуації соціальної взаємодії, в якій він моделює й прогнозує поведінку інших [Ємельянов, 1985].

Н. Бачманова і Н. Стафуріна розуміють СІ як практичну здатність до розв'язання задваєє на міжособистісне спілкування і власне таланти спілкування [Лобанов, 2003].

З погляду О. Михайлової, досліджуваній феномен – це інтелектуальна здібність, що виступає основою як ефективного спілкування, так і успішної соціальної адаптації; вона пов'язана з прогнозуванням поведінки та розпізнаванням намірів, почуттів, емоцій за посередництва інтерпретації невербальної та вербальної експресії [Михайлова, 1996].

На думку дослідниці В. Куніциної, СІ – це глобальна здібність, яка виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних та поведінкових рис, включаючи рівень енергетичного забезпечення процесів саморегуляції; прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії й прийняття рішень [Куніцина, 2003].

Найбільш глибокого аналізу явище СІ зазнало в роботах А. Южанінової, яка тлумачить СІ як когнітивну складову комунікативних здібностей особистості, оскільки він забезпечує розуміння вчинків та дій людей, розуміння мовної продукції та невербальних реакцій оточуючих. Дослідниця припускає, що існує як мінімум три виміри СІ: 1) соціально-перцептивні

здібності, які відповідають за адекватне відображення особистісних властивостей партнера по спілкуванню й забезпечують точність в розумінні характеру стосунків з оточуючими. Їм же людина завдячує здатністю до самопізнання (усвідомлення своїх індивідуально-особистісних властивостей, мотивів, поведінки, характеру сприймання себе іншими); 2) соціальна уява – здатність адекватно моделювати індивідуальні й особистісні особливості людей за зовнішніми ознаками та прогнозувати характер поведінки інших; 3) соціальні техніки спілкування – здатність прийняти роль іншого, володіти ситуацією, спрямовуючи її в потрібному напрямку й навіть впливати на психічні стани й прояви оточуючих [Южанинова, 1984].

О. Чеснокова висловлює думку про те, що СІ – пізнавальна здібність, що дозволяє особистості розуміти й орієнтуватися в конкретних ситуаціях, які відображають стосунки особистості з соціальною дійсністю [Чеснокова, 1996].

У дослідженнях Д. Ушакова та його колег СІ визначається як здатність розуміти внутрішній світ інших людей, а також їх поведінку, здатність до пізнання соціальних явищ, яка, в свою чергу, виступає одним з компонентів соціальних вмінь й компетентності, але не вичерпує їх. СІ має низку характерних структурних особливостей: континуальний характер; використання невербальної репрезентації, втрата точності соціального оцінювання під час вербалізації, формування у процесі імпліцитного навчання, використання «внутрішнього досвіду» [Социальный интеллект, 2004].

Останні дослідження (Г. Андреева, В. Куніцина, О. Мудрик, О. Чеснокова) дозволяють вважати, що людина з розвиненим СІ, включена до широких соціальних зв'язків, активна і гнучка, вміє вписатися в нові суспільні структури й умови. Іншими словами, СІ розглядається як інтегральний показник кількості та якості соціальних зв'язків та багатомірна складна структура, до якої входять: 1) комунікативно-особистісний потенціал особистості; 2) характеристики самосвідомості; 3) соціальна перцепція, соціальне мислення; 4) енергетичні ознаки [Куниціна, 2003].

Джерелами розвитку СІ виступають: 1) цілеспрямоване навчання і тренування, які відбуваються переважно в ході вікової соціалізації (Ю. Ємельянов, В. Куніцина, О. Луньова, Н. Чепелева, О. Чеснокова та ін.); 2) власне процес людської діяльності, спілкування та соціальної взаємодії, які активно діють на етапі вторинної – професійної – соціалізації (М. Бобнєва, О. Беляєва, О. Власова, Г. Геранюшкина, С. Руденко та ін.). Вони забезпечують студентам-майбутнім фахівцям можливість накопичення досвіду міжособистісної взаємодії. Але слід зазначити, що проблема співвідношення соціального досвіду та СІ наразі не отримала остаточного вирішення, хоча окремі вчені (В. Куніцина, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, Д. Ушаков та ін.) вважають СІ водночас і засобом розширення соціального досвіду, і результатом його розвитку [Куниціна, 2003; Практический интеллект, 2002; Социальный интеллект, 2004].

Окремими чинниками, що безпосередньо стимулюють формування СІ, в умовах спрямованої соціалізації, вважаються: 1) соціально-демографічні (вік, стать, стаж); 2) соціально-психологічні (формально-статусні характеристики; умови родинної соціалізації, умови отримання освіти); 3) індивідуально-психологічні (своєрідність мотиваційної, когнітивної, емоційної сфер) [Лобанов, 2003; Михайлова, 1996; Чеснокова, 1996].

Отже, наведений стислий аналіз, дозволяє говорити про те, що на сучасному етапі розвитку науки, незважаючи на численні дослідження, феномен СІ не має самостійного статусу в системі соціально-психологічних категорій, одноставного тлумачення і розглядається з різних методологічних позицій.

Поряд з тим, окремої уваги заслуговує вивчення феномену СІ як психологічного ресурсу в професійному становленні та самореалізації спеціалістів комунікативних професій. Фахова діяльність психолога, реалізуючись переважно у сфері спілкування, багато в чому визначається ступенем сформованості спеціальних здібностей (однією з яких виступає СІ). А ступінь розвитку СІ, в свою чергу, обумовлює особливу схильність до психологічної діяльності, формуючи специфічну професійну спрямованість: інтерес до людини як до предмету

пізнання й перетворення. Ряд наукових робіт розкриває залежність між ефективністю праці практичних психологів та рівнем розвитку їхнього СІ (О. Власова, Н. Каліна, В. Куніцина, Н. Хрящева), а от праць, які б детально характеризували особливості встановлення суб'єкт-суб'єктних стосунків особами з низьким (О. Власова, В. Куніцина) та високим (М. Амінов, О. Беляєва, Д. Ушаков) СІ або специфіку взаємозв'язку рівня СІ та індивідуально-особистісних характеристик майбутнього фахівця, доволі мало.

СІ може визначати особливості особистісного зростання й ступінь ефективності реалізації особистого потенціалу в різних сферах життєдіяльності, сприяти досягненню особою благополуччя, гармонії з собою та оточуючим світом. Сенситивний період розвитку соціально-перцептивних здібностей (операційним компонентом яких виступає СІ) припадає на вік 18-22 роки, що власне й обумовило наш інтерес до вивчення СІ студентів. Ми виходили з того, що:

1) у соціально-психологічному аспекті студентська молодь, порівняно з іншими соціально-віковими групами, вирізняється найбільш високим освітнім рівнем, рівнем пізнавальної мотивації, соціальної активності та виступає найактивнішим споживачем культури;

2) студентський вік – визначний в процесі становлення людини як громадянина, тобто максимально важливий у формуванні основних соціальних властивостей особистості;

3) саме в юнацькому віці продовжується активне становлення особи як суб'єкта спілкування та завершується формування основних механізмів пізнання інших людей.

Зважаючи на актуальність зазначених питань, наявність практичного запиту, недостатній рівень наукової розробленості феномену СІ, нами було організовано й проведено емпіричне дослідження (2005-2009 рр.) окремих його аспектів, зокрема особливостей встановлення міжособистісної взаємодії студентами-психологами з різним рівнем розвитку СІ; прояву механізмів захисту у студентів-психологів з різним рівнем розвитку СІ; взаємозв'язку рівнів сформованості СІ та індивідуально-особистісних характеристик студентів-психологів. Дослідження охоплювало студентів (n=200)

психолого-педагогічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Було використано тест СІ Дж. Гілфорда-М. Салліван та комплекс методик на діагностику індивідуально-психологічних особливостей. За рівнями сформованості СІ досліджувані розподілилися таким чином: з низьким рівнем – 21,3%, з середнім – 70,3%, з високим – 8,4%.

Особливості встановлення міжособистісної взаємодії студентами-психологами з різним рівнем розвитку СІ. Дані, отримані в ході вивчення особливостей встановлення міжособистісної взаємодії студентів з різним рівнем розвитку СІ, були оброблені за допомогою процедури факторного аналізу. Оптимальною у студентів з ***високим рівнем розвитку СІ*** було визнано п'ятифакторну структуру, яка пояснила 58% загальної дисперсії.

Перший фактор отримав умовну назву «Відкритість в міжособистісних контактах» (внесок до сумарної дисперсії – 19%). Він утворений двома полюсами. Один представлений емоційною стійкістю; готовністю до соціальних контактів; розумінням невербальної поведінки; екстравертованістю; соціальною сміливістю; емоційною зрілістю. Другий репрезентований фрустрованістю; егоцентричною спрямованістю особистості; почуттям провини; підозрілістю; намаганням самоствердитись; тривожністю; інтровертованістю.

Як бачимо, студенти з розвиненим СІ виявляють високу комунікативну активність, їм притаманні соціально бажані риси та сильне «Я», вони впевнені в собі, привабливі й розкуті у спілкуванні, незалежні від зовнішніх оцінок, ініціативні, здатні контролювати власні емоційні та поведінку; готові брати на себе відповідальність за налагодження й підтримання міжособистісних контактів, не прагнуть принизити партнерів по спілкуванню чи домінувати над ними. Вони почуваються впевнено й комфортно в різноманітних комунікативних ситуаціях та отримують задоволення від взаємодії з членами своєї референтної групи, про що свідчить відсутність фрустрованості, почуття провини, тривожності та занурення у власний фантазійний світ.

Другий фактор отримав умовну назву «Особливості індивідуального стилю міжособистісної поведінки» (13%). Він репрезентований такими дескрипторами: розуміння відтінків соціальної взаємодії; активність, наполегливість, агресивність; екзистенційна спрямованість особистості; соціальна сміливість; соціальна гнучкість; спонтанність; прагматичний стиль мислення; наполегливість; синтетичний стиль мислення; гуманістична спрямованість особистості; почуття провини; прагнення до самоствердження.

Студенти з розвиненим СІ схильні до використання активної наступальної тактики налагодження міжособистісних стосунків, в чому їм сприяє наполегливість, соціальна гнучкість, сміливість і спонтанність. Спілкуючись з партнером, вони демонструють бажання приєднатися до вирішення поставленої соціальної задачі. Завдяки наявності екзистенційної спрямованості особистості та використанню прагматичного й аналітичного стилів опрацювання інформації, ці студенти здатні розуміти відтінки ситуацій соціальної взаємодії, потреби й уявлення партнерів, їхні реальні та приховані наміри. Вони однаково успішно пізнають і власний внутрішній світ, і диференціюють поведінку й вчинки інших людей, навіть не намагаючись самоствердитись за рахунок останніх чи виявити зверхне, інтолерантне, жорстоке ставлення до них.

Третій фактор з умовною назвою «Емоційна врівноваженість особистості» (9%) включає в себе афіліативну потребу; прагматичну спрямованість особистості; сумлінність; високий самоконтроль поведінки; прагматичний стиль мислення; спонтанність; відсутність внутрішнього конфлікту; сенситивність; готовність брати відповідальність на себе; потребу в агресивному домінуванні; емоційну невірноваженість; безтурботність; м'якосердість.

Студенти з розвиненим СІ добре поінформовані про власний внутрішній світ, здатні рухатись від центрованості на собі до конструктивної взаємодії з іншими; відповідати за свої почуття, впевнені в собі, орієнтовані на соціально корисні вчинки та вирішення життєвих завдань завдяки спланованій, обміркованій співпраці з оточуючими. Особливо привабливими суб'єктами спілкування їх робить наявність афіліативної потреби,

прихильність дотримуватись ustalених в суспільстві норм і правил, вміння чітко обмірковувати проблемні ситуації та брати відповідальність за їх вирішення на себе. Власне тому цим студентам вдається налагоджувати тривалі, довірливі, емоційно зрівноважені стосунки з іншими.

Четвертий фактор з умовною назвою «Успішність соціальної адаптації» (9%) репрезентує соціальну чутливість, інтуїтивність; загальний рівень СІ; мрійливість; синтетичний стиль мислення; уникнення обов'язків; активна протидія середовищу; ригідність.

Студенти з високим рівнем СІ здатні легко порозумітися з іншими, в цьому їм допомагає соціальна чутливість, емоційна рухливість, потреба в емоційно насичених міжособистісних контактах, розкутість, розвинута соціальна спостережливість й увага. Досить вдало вони прогнозують поведінку оточуючих, з одного боку, спираючись на інтуїтивне осягнення подій, а з іншого, що більш вірогідно, – застосовуючи формальний аналіз та теоретичну систематизацію очевидних фактів. Зазначене вище не заважає їм активно обстоювати свої позиції у спілкуванні, оскільки вони соціально гнучкі, здатні до пристосування та корекції власної поведінки. Успішність їхньої адаптації засвідчується й соціальною пластичністю, яка сприяє передбаченню ролей інших та майстерному виконанню власних.

П'ятий фактор з умовною назвою «Особливості налагодження міжособистісних контактів» (8%) репрезентує аналітичний стиль мислення; гуманістична спрямованість особистості; експресивність; егоцентрична спрямованість особистості; відсутність внутрішньоособистісного конфлікту; намагання самоствердитись; розпізнавання структури міжособистісних ситуацій; підозрілість; домінантність.

Важливу роль у становленні й розвитку особистості юнаків та дівчат відіграє спілкування з однолітками та референтними дорослими. Саме це дозволяє студентам ознайомитись із власним внутрішнім світом, а також інтересами, життєвими перспективами та планами оточуючих. Така форма міжособистісної комунікації вимагає взаєморозуміння та правильної оцінки як самого себе, так і партнерів по спілкуванню. В осіб з розвиненим СІ дещо ускладнена здатність

адекватно оцінювати соціальні ситуації в динаміці. Але вони активно використовують аналітичний стиль мислення, ретельно аналізуючи, систематизуючи й вивчаючи ситуації взаємодії. Супроводжується обраний варіант пізнання поведінки оточуючих емоційною виразністю, щирим інтересом та повагою до інших, турботливістю, підтримкою, незастосуванням захисних та агресивних тактик спілкування.

Під час вивчення особливостей встановлення міжособистісної взаємодії студентами з *низьким рівнем розвитку СІ*, оптимальною було визнано дев'ятифакторну структуру, яка пояснила 64% загальної дисперсії.

Перший фактор отримав умовну назву «Особливості спрямованості особистості» (внесок до сумарної дисперсії – 13%), він репрезентує здебільшого психологічні особливості, зумовлені віком досліджуваних: егоцентрична спрямованість особистості; екзистенційна спрямованість особистості; егоцентрична спрямованість особистості; потреба в незалежності; прагматична спрямованість особистості; загальний рівень СІ; ригідність; потреба в емоційній замученості; потреба в досягненнях; реалістичний стиль мислення.

Як бачимо, у цих студентів СІ відбувається поєднання мотивації вибору професії (екзистенційна, гуманістична спрямованість особистості й прагматичний індивідуальний стиль мислення) та мотивації самопізнання (егоцентрична спрямованість особистості). На нашу думку, це можна пояснити складним процесом онтогенетичної ідентифікації та становленням самовизначення, в т.ч. і професійного. До соціальної активності студентів зазначеної групи, спонукає потреба в незалежності, яка виражається через протест та негативізм щодо втручання будь-яких авторитетів чи тиск ззовні. Це відповідає психологічним особливостям юнацького віку, коли спостерігаються внутрішні конфлікти та певні труднощі у побудові стосунків з оточуючими.

Другий фактор з умовною назвою «Особливості спілкування в групі» (10%) він репрезентує особливості встановлення міжособистісних контактів у референтній групі: екстравертованість; емоційна стабільність; готовність до

соціальних контактів; експресивність; соціальна сміливість; емоційна чутливість; інтровертованість; самостійність; афіліативна потреба; почуття провини.

У студентів з низьким СІ виникають певні труднощі у спілкуванні, викликані їх нерішучістю, сором'язливістю, надмірною чутливістю до соціальної загрози, серйозністю, схильністю до самоаналізу, обережністю, стурбованістю через власне майбутнє. Крім того, ускладнює налагодження контактів необґрунтована самовпевненість, надмірна реалістичність, жорсткість, навіть – суворість, у стосунках. Як наслідок, така особа здається оточуючим не дуже товариською, занадто практичною, дещо цинічною; невдоволеною емоційними стосунками, надмірно емоційно напруженою.

Третій фактор з умовною назвою «Індивідуальний стиль міжособистісної поведінки» (8%) репрезентує особливості налагодження міжособистісної взаємодії: сенситивність; досягнення успіху; тривожність; відчуття провини; інтроверсія; агресивність; прагнення до самоствердження; спонтанність; ригідність; соціальна несміливість; нерозуміння невербальної поведінки.

У міжособистісних стосунках такі студенти характеризуються нездатністю успішно декодувати невербальні сигнали, що змушує їх вдаватися до логічного обмірковування ситуації взаємодії. Це, в свою чергу, забирає багато часу і зменшує вірогідність мобільного реагування на оточуючі події, роблячи студента непривабливим об'єктом спілкування. Намагаючись не втрачати свої позиції в групі, юнаки вдаються до зовнішньої демонстрації самовпевненості та незалежності. Крім того, на думку Л. Собчик, сензитивність у поєднанні з інтровертованістю та тривожністю формують атрибутику «слабкої» конституційної структури. «Слабка» особистість має ряд фрустрованих потреб: афіліативну, в соціальних досягненнях, в теплих емоційних контактах і змушена використовувати захисні варіанти поведінки, в т.ч. оборонно-агресивні.

Четвертий фактор з умовною назвою «Інтелектуальна зрілість» (7%) репрезентує складові здатності до пізнання оточуючого світу: загальна інтелектуальність; загальний рівень

СІ; аналітичний стиль мислення; динаміка міжособистісних ситуацій; передбачення наслідків поведінки; протидія тиску авторитетів; а також відсутність синтетичного стилю мислення, тривожності, емотивності, прагнення до самоствердження.

Студентам з низьким рівнем СІ у пізнанні міжособистісних стосунків сприяють абстрактність мислення, розвинуті розумові здібності, кмітливність, які й забезпечують здатність інтелектуального пристосування до ситуацій спілкування. Слід зазначити, що правильно виконаний аналіз комунікативних ситуацій, дозволяє цим студентам висловлювати доволі точні судження про учасників взаємодії й прогнозувати їх подальшу поведінку.

П'ятий фактор з умовною назвою «Самоконтроль у спілкуванні» (6%), він репрезентує емоційно-вольовий супровід процесу спілкування: висока Его-напруженість; високий самоконтроль поведінки; високе Супер-Его; емоційна нечутливість, а також комунікативні риси: домінантність; експресивність; відсутність дипломатичності; нечутливість до протиріч.

Головним психологічним надбанням юнацького віку виступає відкриття свого внутрішнього світу, побудова образу «Я». У студентів зазначеної групи перебіг цих процесів доволі складний, бо вони емоційно невірноважені й внутрішньо конфліктні. Процес соціальної взаємодії вибудовується ними теж досить своєрідно, про що свідчить аналіз їх комунікативних рис: вони тяжіють до домінування у спілкуванні, проявляючи владність, непоступливість, самовпевненість, негнучкість. Енергійність, імпульсивність та соціабельність в їх поведінці супроводжуються неуважним, нетактовним, надмірно критичним, а деколи й зневажливим ставленням до партнера з комунікацій.

Шостий фактор з умовною назвою «Особливості пізнання процесу міжособистісної взаємодії» (6%) репрезентує особливості когнітивної складової спілкування: реалістичний стиль мислення; емотивність; дипломатичність; аналітичний стиль мислення; помірна відповідальності; відсутність ідеалістичного стилю мислення та емоційної залученості до спілкування.

Спілкуючись з дорослими та однолітками, такі молоді люди здебільшого використовують реалістичний стиль мислення з його конкретністю та опорою на факти, завдяки аналітичному стилю вони постійно поінформовані з будь-якого питання. Так відбувається заміщення емоційного компоненту спілкування раціональним, про що свідчить відсутність потреби у порозумінні з референтною групою, необхідності бути залученим до процесу емоційно насиченого спілкування та бажання брати на себе відповідальність.

Сьомий фактор з умовною назвою «Когнітивна емпатія» (5%). Він репрезентує переважно інтелектуальний аспект взаємодії: передбачення наслідків поведінки; синтетичний стиль мислення; проникливість; готовність до спілкування; а також відсутність прагматичного стилю мислення, прагматичного спрямування особистості, самодостатності.

Студенти з низьким рівнем СІ виявляють здебільшого когнітивну емпатію. Про це свідчить використання синтетичного стилю мислення і відкидання прагматичного. З одного боку, це не гарантує реальної переваги в інтуїтивному передбаченні наслідків поведінки інших, але дозволяє знаходити теоретично правильні стратегії поведінки. З іншого боку, спираючись на теоретичне мислення, студенти можуть вступати в ефективну взаємодію з іншими. Вони приваблюють оточуючих своєю розважливістю, раціональністю, товариськістю, уважністю до проблемних ситуацій, готовністю до спілкування.

Восьмий фактор з умовною назвою «Прагнення до психологічного комфорту» (5%), він репрезентує особливості міжособистісного спілкування: прагнення до психологічного комфорту; чутливість до невербальної експресії; загальний рівень СІ; практичність; емоційна стійкість; гнучкість; емоційна нечутливість; відсутність аналітичного стилю мислення; низька тривожність.

Студенти з низьким рівнем СІ почуваються дискомфортно у ситуаціях соціальної взаємодії, через нечутливість до невербальної експресії та нездатність швидко й точно прогнозувати реакції людей в заданих обставинах.

Дев'ятий фактор з умовною назвою «Потреба у відособленні» (4%). Репрезентує особливості процесу

самопізнання: підозрілість; потреба у відпочинку; розрізнення динаміки міжособистісних взаємин; егоцентрична спрямованість особистості; дипломатичність; вербальна нечутливість; відсутність потреби в незалежності.

Підозрілість, комунікативна пасивність, егоцентрична спрямованість особистості, догматичність, висока вимогливість до оточуючих, обережність у вчинках дозволяє таким суб'єктам спілкування дистанціюватися від оточення. Переважна більшість їх інтересів спрямована виключно на самих себе. Базовою потребою студентів з низьким рівнем СІ виступає потреба у відпочинку.

Особливості прояву механізмів захисту у студентів-психологів з різним рівнем розвитку СІ. На сучасному етапі політичного, соціально-економічного та культурного розвитку українського суспільства яскраво простежується ускладнення процесу особистісного та професійного становлення фахівця, обумовлене цілим рядом причин, зокрема:

1) переважна більшість населення країни щодня стикається з безліччю нездоланих соціально-економічних проблем, які набули у суспільстві, що зазнає трансформаційних змін, «надзвичайного характеру». Це безперечно послаблює у громадян відчуття здатності контролювати події, підсилює почуття безвиході, таким чином знищуючи їхню готовність до боротьби з труднощами;

2) зростанню рівня тривожності, фрустрації, психоемоційної напруги сприяють нові вимоги до майбутніх професіоналів, які з року в рік стають більш високими та жорсткими;

3) домінуючими настроями у сучасному суспільстві є песимізм та невпевненість у майбутньому, викликані соціально-стресовими впливами, які найбільш відчутні саме в юності. На цьому віковому етапі систематизуються основні риси світогляду молодих людей, формуються основи свідомої поведінки, здійснюється перше доросле самовизначення: вибір професії й самореалізація особистості;

4) на старших курсах університету студенти переживають нормативну кризу професійного становлення. На стадії профпідготовки більшість з них відчуває розчарування в

майбутній спеціальності. Виникає невдоволення окремими навчальними дисциплінами та сумніви стосовно правильності фахового вибору, знижується інтерес до навчання. Зазвичай криза ревізії та корекції професійного вибору на цьому етапі не переходить до крайньої фази, але породжує у студентів широкий спектр емоційно негативних переживань.

Успішному подоланню зазначених перешкод на шляху становлення майбутнього спеціаліста сприяє актуалізація внутрішніх психологічних ресурсів особистості. Особливої ваги при цьому набувають засоби адекватного реагування на складні та стресові ситуації, найбільш запитаними серед яких вважаються зрілі, усвідомлювані механізми психологічного захисту та розвинутий СІ.

Порівняння результатів груп студентів з високим та низьким рівнем розвитку СІ (табл. 3) засвідчило, що кожна група має власну специфіку прояву захисних механізмів. Можна побачити, що юнакам з високим рівнем СІ більш характерний захисний механізм компенсація; юнакам з низьким рівнем СІ: витіснення, заперечення, реактивне утворення, раціоналізація.

Таблиця 3
Особливості застосування психологічних механізмів захисту юнаками з високим та низьким рівнем розвитку СІ

№	Механізм психологічного захисту	Середнє значення у студентів з високим СІ	Середнє значення у студентів з низьким СІ	Достовірність різниці за t-критерієм Ст'юдента
1	Витіснення	2,83	3,50	$p \leq 0,05$
2	Заперечення	5,11	6,00	$p \leq 0,05$
3	Компенсація	5,22	4,50	$p \leq 0,05$
4	Реактивне утворення	3,50	4,00	$p \leq 0,05$
5	Раціоналізація	6,60	7,30	$p \leq 0,05$

Студентам з високим рівнем СІ притаманна здатність швидко адаптуватись до нових соціальних умов, але, долаючи кризові життєві ситуації вони часто використовують такий захисний механізм як компенсація. Можна припустити, що

компенсація допомагає їм впоратись із стресовими станами у тому випадку, коли звичні, стереотипні сценарії поведінки не допомагають здолати їх. Часто імпульсивність, відкритість, соціальна сміливість, товариськість, уміння швидко орієнтуватись у нових обставинах взаємодії допомагають їм полегшити кризову ситуацію. Поряд з тим, не слід забувати, що здатність до компенсаторної поведінки, на думку А. Адлера, виступає вдалою спробою людини замінити почуття неадекватності у стані конфлікту на адекватні відчуття (через інтелектуальні навички оволодіння несприятливими умовами спілкування або через емоційне приєднання до учасників взаємодії) [Грановская, 2007]. Власне юнак, здатний до швидкої соціальної адаптації може обрати відповідний варіант компенсаторної поведінки: скористатись внутрішніми резервами чи активізувати міжособистісні зв'язки для виходу із скрутного становища. Зазначені варіанти усунення перешкод у соціальній взаємодії активно застосовуються особами з високим СІ завдяки розвиненим прогностичним здібностям, широкому рольовому поведінковому репертуару та розгалуженим комунікативним зв'язкам.

Студенти з низьким рівнем СІ повільно пристосовуються до нових соціальних ситуацій, а в складних та стресових умовах найчастіше застосовують витіснення (найбільш енергоємний механізм захисту), активно й мотивовано видаляючи неприємну для них інформацію із свідомості. Це дозволяє юнакам мінімізувати негативні переживання (прояви тривоги, страхів) за рахунок їх ігнорування. Поряд з витісненням юнаки зазначеної групи активно використовують заперечення – прагнення уникнути нової інформації, несумісної з існуючими уявленнями про себе як суб'єкта соціальної взаємодії. Цей захисний механізм є різновидом перцептивного захисту, він допомагає людині не помічати неприємних для неї фактів та явищ. Такі особи налаштовані оптимістично й доброзичливо, але знижена самокритичність сприяє виникненню у них внутрішніх конфліктів.

Зважаючи на те, що студентам з низьким рівнем СІ досить складно проаналізувати ситуацію соціальної взаємодії, зорієнтуватись у вербальній та невербальній її складових, то й

визначитись із власним ставленням до змісту та учасників комунікацій їм теж важко. Уникнути фрустрації, пов'язаної із станом невизначеності, допомагає застосування реактивного утворення, яке при необхідності сприяє свідомій трансформації емоційного ставлення до суб'єкта взаємодії на протилежне.

Використання раціоналізації як механізму захисту в ситуації виникнення соціальних ускладнень, можна пояснити наявними труднощами у розумінні та прогнозуванні поведінки оточуючих. Виходом із такої ситуації для осіб з низьким рівнем СІ є ретельний аналіз змісту комунікацій та вибір стратегій поведінки, орієнтованих на досягнення соціальної запитаності і поваги.

Юнаки цієї групи, завдяки описаним вище механізмам захисту, ригідно й автоматизовано думають про себе та світ, не зважають на реальну ситуацію і згідно з цими орієнтирами вибудовують власне ставлення до оточуючих. Нездатність швидко реагувати на реалії соціальної взаємодії зазвичай призводить до рефлексії минулого досвіду стосовно схожих ситуацій.

Особливості взаємозв'язку рівнів сформованості соціального інтелекту та індивідуально-особистісних характеристик студентів-психологів. СІ – глобальна здібність до адекватного розуміння людиною власної поведінки та поведінки оточуючих. Ця здібність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації. СІ реалізує пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням людини як партнера по спілкуванню та діяльності. Рівень розвитку СІ практичного психолога багато в чому визначає особливості його взаємодії в групі та ступінь ефективності надання професійної допомоги. Особистісні ж якості фахівця виступають найважливішим фактором оптимізації його професійної діяльності (О. Власова, Ж. Вірна, О. Луньова, В. Куніцина, В. Панок, Н. Пророк, Н. Пов'якель, О. Саннікова, Н. Чепелева). Зважаючи на цю позицію, доцільно розглянути питання про вивчення зв'язку СІ з особистісними рисами фахівця, що дозволить виявити роль СІ в професійному та особистісному розвитку психолога.

З метою розкриття особливостей взаємозв'язку індивідуально-особистісних характеристик студентів з рівнем розвитку їх СІ, було організоване й проведене відповідне дослідження.

У процесі аналізу отриманих даних, з'ясувалося наступне. Високий рівень розвитку СІ полягає в розвиненій здатності передбачати наслідки поведінки учасників міжособистісної взаємодії в певних ситуаціях, логічно узагальнювати події та факти в процесі спостереження за невербальними реакціями інших; розуміти сказане партнерами за умови зміни контексту подій; пізнавати систему поведінки (логіку ситуацій, враховуючи їх динаміку).

Низький рівень розвитку СІ передбачає труднощі у розумінні й прогнозуванні поведінки людини, нерозвинену здатність декодувати невербальну експресію; неточність в розрізненні смислів, однакових вербальних повідомлень в різних контекстах; невміння аналізувати ситуацію міжособистісної взаємодії.

Особливості взаємозв'язку індивідуально-особистісних рис та рівня сформованості СІ у студентів зазначених груп представлені у табл. 4. Студенти з високим рівнем розвитку СІ (на відміну від студентів з низьким рівнем розвитку СІ) вміють передбачати наслідки поведінки, здатні прогнозувати вчинки оточуючих, спираючись на аналіз реальної ситуації спілкування, почуттів, думок, намірів учасників комунікації (субтест №1). Вони здатні правильно оцінювати стани, почуття, наміри людей за їхніми невербальними проявами (субтест №2). Висока чутливість до характеру людських взаємин допомагає їм швидко й правильно розуміти мовну експресію інших в контексті конкретної ситуації (субтест №3). Цим молодим людям вдається розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій в динаміці; крім того вони здатні логічно добудовувати латентні аспекти суб'єкт-суб'єктної взаємодії (субтест №4). Можна припустити, що це впевнені в собі реалісти, які добре пристосовуються до змін в оточуючому середовищі (шкала С) й контролюють власні мотиви, інтереси, цілі (емотивність). Вони мають різнобічні інтелектуальні інтереси, не схильні сприймати інформацію на віру (навіть від авторитетів), переважно аналізуючи її

самостійно, згодні опанувувати новий досвід, вільно змінюють власну точку зору (шкала Q₁). Завдяки високому рівню саморегуляції досить терпимі до фрустрації та невизначеності, неконфліктні, намагаються краще зрозуміти як себе, так і оточуючих (екзистенційна спрямованість особистості). Ймовірно, саме висока чутливість до сторонніх впливів, вміння емоційно долучати оточуючих до комунікативної взаємодії та відсутність фізичного й психологічного дискомфорту в міжособистісних стосунках й забезпечують продуктивне спілкування.

Таблиця 4

Взаємозв'язок індивідуально-особистісних рис та рівня сформованості СІ у студентів контрастних груп

№	Назва складової взаємодії	Сер. значення у студентів з низьк. СІ	Сер. значення у студентів з висок. СІ	Достовірність різниці за t-критерієм Ст'юдента
1	Субтест №1 «Історія завершенням», СІ	7,95	11,89	достовірно (p≤0,001)
2	Субтест №2 «Групи експресій», СІ	5,85	9,11	достовірно (p≤0,001)
3	Субтест №3 «Вербальна експресія», СІ	5,31	10,67	достовірно (p≤0,001)
4	Субтест №4 «Історії з доповненням», СІ	3,95	7,78	достовірно (p≤0,001)
5	Шкала С «Сила – Слабкість Я» (16PF)	5,03	6,00	достовірно (p≤0,05)
6	Шкала Q ₁ «Гнучкість – ригідність» (16PF)	6,00	7,06	достовірно (p≤0,05)
7	Емотивність (ІТО)	6,23	6,89	достовірно (p≤0,05)
8	Екзистенційна спрямов. особистості	22,00	25,11	достовірно (p≤0,05)
9	Психологічний дискомфорт	5,87	6,83	достовірно (p≤0,05)

Отже, СІ – це глобальна здібність, яка виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних і

поведінкових рис та рівня енергетичного забезпечення процесів саморегуляції, які власне обумовлюють прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретацію інформації і поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень. В свою чергу, зазначені здібності дозволяють особистості досягти гармонії з собою й оточуючим середовищем.

Студенти з розвиненим СІ у ситуаціях міжособистісної взаємодії характеризуються здатністю приймати рішення стосовно поведінки в конкретній міжособистісній ситуації, спираючись на попередній її аналіз; відкритістю, соціальною сміливістю, недирижуваним стилем комунікативної взаємодії; емоційною врівноваженістю, успішністю соціальної адаптації та ефективністю у вирішенні проблем та конфліктів.

Студенти з низьким рівнем розвитку СІ у ситуаціях міжособистісної взаємодії часто переживають внутрішні конфлікти, фрустровану афіліативну потребу, невдоволення емоційними стосунками; використовують оборонно-агресивний стиль міжособистісних контактів; інтелектуальну гнучкість, що дозволяє теоретично прогнозувати наслідки чужої поведінки, намагаються домінувати у спілкуванні за рахунок владності, зневаги, непоступливості; здатні до когнітивної емпатії, мають базову потребу у відокремленні від оточуючих.

Адаптуватися до ситуації утрудненої соціальної взаємодії студентам з високим рівнем розвитку СІ допомагає застосування такого механізму захисту, як компенсація, а студентам з низьким рівнем розвитку СІ – витіснення, заперечення, реактивне утворення та раціоналізація.

У студентів з високим рівнем розвитку СІ більшою мірою виражені такі індивідуально-особистісні особливості, як емоційна зрілість, розумова гнучкість, чутливість до соціальних протиріч, екзистенційна спрямованість, контактність, активність. Студенти з низьким рівнем розвитку СІ демонструють нечутливість до партнерів по спілкуванню, ригідність поведінки, егоцентричну спрямованість, емоційний дискомфорт і нездатність до соціального самоствердження.